

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

РОЗМЕЖУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ТА ІНШИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ЗА ОБ'ЄКТНО-ПРЕДМЕТНИМ КРИТЕРІЄМ

DELINEATION OF ENVIRONMENTAL AND OTHER OFFENSES UNDER THE OBJECT-SUBJECT CRITERIA

Білик І.А.,
аспірант

*Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України*

В статті здійснюється аналіз доктринальних підходів до розмежування екологічних та інших видів правопорушень. Автор розкриває зміст об'єкту та предмету екологічного правопорушення, а також проблемні моменти кваліфікації екологічних правопорушень. Додатковим предметом дослідження є моделі екологічних правопорушень за вузького та широкого розуміння правопорушення як негативного правового явища.

Ключові слова: екологічне правопорушення, предмет правопорушення, об'єкт правопорушення, широке розуміння, вузьке розуміння, розмежування правопорушень.

В статье проводится анализ доктринальных подходов к разграничению экологических и других видов правонарушений. Автор раскрывает содержание объекта и предмета экологического правонарушения, а также проблемные моменты их квалификации. Дополнительным предметом исследования являются модели экологических правонарушений в узком и широком понимании правонарушения как негативного правового явления.

Ключевые слова: экологическое правонарушение, предмет правонарушения, объект правонарушения, широкое понимание, узкое понимание, разграничения правонарушений.

The article analyzes the doctrinal approaches of environmental offenses differentiation. The author reveals the content of environmental offenses object's and subject's, and problematic aspects of their qualifications. An additional object of study are models of environmental offenses in the narrow and wide offense understanding, as a negative legal phenomenon.

Key words: environmental offense, subject of the offense, object of the offense, wide understanding, narrow understanding, offenses differentiation.

Постановка проблеми. Проблема диференціації екологічних правопорушень від інших видів протиправної екологічної поведінки неодноразово ставала предметом дослідження як сучасних, так і зарубіжних науковців. В умовах зближення різних правових систем та імплементації права ЄС сучасні моделі екологічного правопорушення повинні піддаватися суттєвим змінам, зокрема в частині розуміння об'єкту та предмету правопорушення.

Стан дослідження. Аналізуючи різні школи права, можна виділити дві основні концепції юридичної відповідальності. Згідно з першою, яку умовно назвемо нормативістською, юридична відповідальність настає виключно у випадку вчинення діянь, які визначені диспозиціями конкретних статей. Згідно з іншою соціальною концепцією, будь-який тип поведінки може бути визнаний правопорушенням за наявності певних ознак.

Дослідженням об'єкта та предмета екологічного правопорушення присвячені праці таких вчених, як В.І. Андрейцев, Н.В. Барбашова, В.И. Вернадский, А.П. Гетьман, В.В. Костицький, М.В. Краснова, А.М. Мунтян, О.М. Хіміч, Ю.С. Шемшученко, М.В. Шульга та інших.

Серед представників екологічного, земельного та природоресурсного права радянського періоду та представників російської правової науки відповідною проблематикою займалися: Г.З. Анашкін, А.П. Анісімов, М.М. Бринчук, Л.І. Брославський, О.Л. Дубовик, Ю.Г. Жаріков, Е.М. Жевлаков, О.С. Колбасов, Л.В. Криволапова, Н.В. Кузнецова, В.В. Петров, Л.Ф. Усманова та ін.

Виклад основного матеріалу. Прихильників соціальної концепції розуміння правопорушення можна зустріти серед представників Київської школи права позаминулого сторіччя. Так, професор М.К. Ренненкамф стверджував, що захист права є однією з форм реалізації права, саме тому кожний, хто зустрів перепону своєму праву зі сторони інших, має право огородити себе від правопорушника [1, с. 200, 205]. Протиправність поведінки полягає не в порушенні конкретної диспозиції, а в обмеженні інших осіб щодо реалізації ними своїх прав. Саме тому за наявності певних ознак правопорушенням може бути визнана будь-яка поведінка, зокрема й правомірна. Основними ознаками, які створюють гіпотетичну можливість віднесення правомірного типу поведінки до числа

правопорушень, є: направленість такої поведінки на виконання правових приписів, досягнення юридично значимих наслідків (урегульованість суспільних відносин правом); співпадіння поведінки з цілями права, правового інституту, галузі, припису; відповідність поведінки моделі, яка закладена в праві, тобто правовій поведінці; відсутність заборони відповідної поведінки на рівні діючих правил, закріплених в правових нормах [2, с. 58-59]. Причина плуралізму в підходах до визначення екологічного правопорушення криється в різному розумінні предмету та об'єкту екологічного правопорушення.

Юридична відповідальність за екологічні правопорушення не є абсолютно новою та відмінною від існуючих видів юридичної відповідальності. При вчиненні екологічного правопорушення для особи може наставати цивільно-правова, адміністративна або кримінальна відповідальність. Така особливість дозволяє говорити про комплексний характер екологічного правопорушення, використовувати ознаки та елементи, які притаманні іншим видам правопорушень, зокрема цивільно-правовим, адміністративним та кримінальним.

Незважаючи на відсутність особливих видів юридичної відповідальності, вважаємо, що екологічне правопорушення як правова категорія має свої особливості: юридичний склад, елементи правопорушення та характер правовідносин, яким спричиняється шкода. Такі особливості дають можливість виділити екологічне правопорушення як окремий, хоча і комплексний, вид правопорушення.

Одним із основних критеріїв розмежування екологічних та інших видів юридичних правопорушень є зміст відносин, які становлять загальний об'єкт екологічного правопорушення. Як і решта правовідносин, екологічні правовідносини виникають щодо певного блага – предмета. Так, предметом екологічного правопорушення може бути навколишнє природне середовище або його компоненти, за умови, що вони перебувають в природному екологічному зв'язку із довкіллям [3, с. 32] та не були відокремлені чи знеособлені людською працею [4]. Якщо такий зв'язок припиняється, то діяння становить об'єктивну сторону іншого виду правопорушення.

Відповідна позиція отримала своє відображення в судовій практиці. Відповідно до п. 9 ППВСУ «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10 грудня 2004 року № 17 порубка дерев і чагарників на територіях, не віднесених до лісового фонду (ст. 4 Лісового кодексу України), не тягне відповідальності за ст. 246 КК України. За наявності відповідних підстав такі дії можуть бути кваліфіковані як крадіжка, самоправство тощо. Аналогічну, більш розширену позицію можна зустріти в судовій практиці інших держав. Верховний суд Російської Федерації в п. 11 та 18 постанови Пленуму Верховного суду РФ «Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за екологічні правопорушення» № 14 від 5 листопада 1998 р. роз'яснив, що заволодіння деревами, які зрублені та приготовлені для скла-

дування, збуту чи вивезення іншим особам, а так само незаконний вилов риби, вилов водних тварин, вирощених різного роду підприємствами чи організаціями в спеціально обладнаних чи пристосованих водоймах, чи заволодіння рибою, водними тваринами, виловлених цими організаціями або такими, що перебувають в місцях утримання тварин, в вольєрах, дикими тваринами, птицею, слід кваліфікувати як розкрадання чужого майна, а не як екологічні правопорушення [5].

Підставою для такого розмежування є розрив екологічного зв'язку між безпосереднім предметом злочину та природою, набуття такими об'єктами мінової вартості. Мінова вартість виступає основною ознакою оборотоздатності, тобто здатності речей бути об'єктом цивільного обігу. Якщо об'єкти довкілля виступають як предмети цивільних правовідносин, то відносини щодо порушення порядку оборотоздатності таких об'єктів довкілля не будуть становити об'єкт екологічного правопорушення.

Враховуючи те, що предмет посягання в неекологічних правопорушеннях повинен забезпечити економічні, а не екологічні потреби власника, для відмежування екологічних правопорушень необхідно з'ясувати, чи має предмет посягання мінову вартість. Така мінова вартість повинна існувати на момент вчинення правопорушення. Це є важливим, оскільки будь-якому об'єкту довкілля можна надати мінової вартості. Натомість в екологічних правопорушеннях в момент їх вчинення об'єкт довкілля не є об'єктом цивільного обігу. Так, А.В. Бриліантов вважає, що критерієм розмежування злочинів проти власності від екологічних правопорушень є приналежність відповідного предмету до довкілля або відірваність від природи [6]. Перші спроби розмежування злочинів проти довкілля від інших видів злочинів здійснювалися ще в 60-70-х роках під час прийняття основ земельного, водного, лісового та гірничого законодавства СРСР. В основу виокремлення екологічних злочинів, як окремого виду, було покладено загальні ознаки злочину, визначені в законі. В подальшому законодавча позиція зазнала суттєвих змін, та під об'єктом екологічних злочинів почали розуміти природні ресурси, відносини власності на природні ресурси або відносини щодо господарського використання природних ресурсів [7, с. 7-8].

Такий підхід мав суттєві недоліки. Якщо під об'єктом розуміти природні ресурси (ліс, водні об'єкти, повітря, надра, рибні ресурси, тварини) то втрачається відмінність між об'єктом та предметом посягання. За такого підходу об'єкти природи, які не перебувають у власності окремих суб'єктів (атмосфера, води відкритого моря, флора та фауна Антарктики), залишаються поза правовою охороною.

В кримінальному праві відносини щодо господарського використання природних ресурсів розглядалися як об'єкт екологічних злочинів аж до 90-х років ХХ сторіччя. Прихильники такого визначення об'єкта виходили з того, що екологічні злочини посягають, в першу чергу, на економічні блага суспільства [8, с. 78].

Екологічне правопорушення в теперішньому розумінні спричиняє шкоду не економічним основам суспільства, а здійснює негативний антропогенний вплив на людство через об'єкти довкілля. У зв'язку із цим основним завданням юридичної відповідальності повинно стати відновлення стану об'єкта навколишнього природного середовища, який існував до вчинення правопорушення, а не реалізація компенсаційної функції в грошовому вираженні, що нам пропонує сучасна модель юридичної відповідальності. Повинно відбуватися відновлення екологічної рівноваги, яка дозволить зменшити ризик настання негативних наслідків для людини.

Доволі часто в якості об'єкта чи безпосереднього предмета правопорушення визначають елементи природи, які відносяться до тваринного чи рослинного світу (незаконне полювання, жорстоке поводження з тваринами, знищення рослин, які занесені до Червоної книги та ін.). Основним завданням екологічної відповідальності є збереження існування людини. Право є соціальним інструментом, а тому об'єктом охорони права є елемент соціуму – людина. Об'єкти природи являють собою проміжний (ланцюговий) елемент в такому механізмі захисту.

Порушення екологічних вимог, чим спричиняється шкода життю та здоров'ю, не завжди є екологічними правопорушеннями. Підтримуючи позицію Н.В. Кузнецової [3, с. 32], варто розмежовувати діяння, які спричинили вплив на об'єкти навколишнього природного середовища, що, в свою чергу, призвело до завдання шкоди життю та здоров'ю, та діяння, які безпосередньо спричиняють шкоду життю та здоров'ю. В обох випадках буде наставати дисциплінарна, цивільно-правова, адміністративна чи кримінальна відповідальність. Проте лише в першому випадку діяння варто кваліфікувати як екологічне правопорушення.

Попри егоїстичність такої моделі, вона є логічно виправданою. Охорона та захист об'єктів природи необхідні виключно заради існування одного єдиного виду – homo sapiens. В навколишньому середовищі організм бореться не за виживання, а за володіння ресурсами. Індивід максимально прагне того, щоб освоїти все нові та нові можливості навколишнього світу, які той йому надає. Це наводить на думку, що для того, щоб виживати, неможна знищувати навколишній світ, оскільки всі можливості для виживання перебувають поза індивідом, у навколишньому світі. Така позиція в корені відрізняється від ідеї виживання через боротьбу з навколишніми індивідами, тваринами, рослинами, світом. Боротьба за виживання обертається для людини боротьбою із самою собою [9, с. 101].

Варто погодитися із Є.Н. Жевлаковим, що предметом екологічних правопорушень є різні компоненти природного середовища, не відірвані та не відособлені людською працею від їх природних умов,

Рис. 1.1. Загальна модель екологічного правопорушення

або такі, що акумулюють у собі певну кількість праці попередніх та нинішніх поколінь, залишаючись при цьому в природному середовищі або внесеними до нього для виконання своїх біологічних чи інших природних функцій [10, с. 509].

Враховуючи вищевикладене, можна схематично зобразити модель екологічного правопорушення з урахуванням об'єктного складу (рис. 1).

Відповідна схема ілюструє моделі екологічних правопорушень, які застосовуються в країнах континентальної системи права – вузьке розуміння (Модель № 1), системи загального права – широке розуміння (Модель № 2).

Вузьке розуміння екологічного правопорушення. Відповідна модель основана на підходах нормативістської школи права, а тому для кваліфікації екологічного правопорушення необхідно з'ясувати, яка екологічна вимога була порушена. Саме тому більшість науковців, даючи визначення екологічному правопорушенню, акцентують увагу саме на порушенні екологічних вимог, а не на спричиненні негативних наслідків для навколишнього середовища чи створенні реальної загрози настання таких наслідків. Деякими вченими пропонувалося замінити поняття правопорушення на нормопорушення [11, с. 16]. Незважаючи на абсурдність таких пропозицій, варто погодитися із тим, що відповідний термін більш точно відображає сутність правопорушення в його вузькому розумінні.

Л.Ф. Усманова під екологічним правопорушенням розуміє діяння, що порушує встановлені правові вимоги щодо охорони навколишнього середовища, що заподіяло або може заподіяти шкоду здоров'ю людей, стану природи [12, с. 298].

На порушення екологічних вимог, при наданні визначення екологічного правопорушення, акцентує увагу також В.В. Петров, який під екологічним правопорушенням розуміє протиправне, винне, передбачене чинним законодавством діяння (дія або бездіяльність), що порушує встановлений екологічний правопорядок [13, с. 184]. Окремо хотілось звернути увагу на розуміння поняття юридичної відповідаль-

ності, яке пропонувалось В.В. Петровим раніше. Так, вчений під юридичною відповідальністю пропонував розуміти відповідальність, яка настає за посягання на встановлений в державі екологічний правопорядок, нормативи та правила, що регулюють науково обґрунтовану взаємодію суспільства та природи, екологічну безпеку суспільства [10, с. 146-147]. Отже, з позиції В.В. Петрова, норми екологічного права повинні кореспондувати передовим досягненням науки щодо визначення ідеальної взаємодії людини та суспільства. За такого підходу, вузьке розуміння екологічного правопорушення доволі схоже із запропонованим В.І. Вернадським законом ноосфери [13], за якого науковий досвід повинен знайти своє відображення у правових нормах. На жаль, така концепція є доволі утопічною, оскільки забезпечити відповідність норм права науковим досягненням природознавчих наук є практично неможливим.

Ще одним прихильником вузького розуміння екологічного правопорушення є В.Н. Яковлев, який стверджує, що екологічне правопорушення виражається в порушенні екологічного законодавства, а вихідним пунктом в структурі екологічного правопорушення є безпосереднє порушення екологічних вимог, закріплених нормами права [14, с. 97-98].

Вузьке розуміння екологічного правопорушення обґрунтовується загальнотеоретичним нормативістським розумінням права, відповідно до якого право наділене такими ознаками як нормативність та формальність. Незважаючи на те, що нормативність та формальність відносять до сильних сторін нормативістського підходу [15, с. 355], саме ці властивості призводять до закостенілості та неможливості оперативно реагувати на появу нових суспільно шкідливих екологічних відносин. В аспекті екологічного правопорушення, наслідком такої закостенілості є поява нових суспільно небажаних типів поведінки, які залишаються поза правовим регулюванням, що призводить до всюдозволеності та безкарності останніх.

Вузький підхід до розуміння екологічного правопорушення варто застосовувати при формуванні юридичних складів адміністративного та кримінального екологічних правопорушень, де притягнення особи до юридичної відповідальності здійснюється за ініціативи державних органів. Юридичний склад злочину чи адміністративного правопорушення повинен бути чітко визначений з метою недопущення його довільного трактування. Особа повинна бути якомога більше захищена від адміністративного та кримінального переслідування, що є запорукою особистої недоторканності.

Широке розуміння екологічного правопорушення. Значна кількість екологічних правопорушень спричиняють шкоду приватним екологічним правам та інтересам. Екологічне правопорушення за широкого розуміння покликане захистити не правову норму, а гарантовані права та інтереси конкретних осіб. З точки зору широкого розуміння більш правильним буде вживання терміну еколого-протиправні діяння.

О.Л. Дубовик та В.Д. Єрмаков визначають адміністративний екологічний проступок як такий, що

посягає на екологічний порядок, права і свободи громадян у галузі охорони і використання навколишнього середовища, право власності на природні ресурси і порядок управління природокористуванням, протиправне, винне (умисне або необережне) діяння (дія або бездіяльність), яке завдало чи могло завдати шкоди навколишньому середовищу, за яке передбачена адміністративна відповідальність [16, с. 70]. Схожа позиція спостерігається у автора також при наданні визначення кримінального екологічного правопорушення. Так, екологічний злочин, як зазначає О.Л. Дубовик, це передбачене кримінальним законом та заборонене під загрозою покарання винне суспільно небезпечне діяння (дії або бездіяльності), яке посягає на навколишнє середовище і його компоненти, раціональне використання і охорона яких забезпечують оптимальну життєдіяльність людини, а також на екологічну безпеку населення і території, що полягає в безпосередньому протиправному використанні природних об'єктів (або у протиправному впливі на них) як соціальної цінності, що призводить до негативних змін стану та якості навколишнього середовища. Як і в визначенні адміністративного екологічного правопорушення автор акцентує увагу на такій кваліфікуючій ознаці екологічного правопорушення, як екологічна шкода або ризик спричинення такої шкоди. Наявність шкоди, що є результатом порушення екологічного законодавства, є основною ознакою екологічного правопорушення за широкого розуміння. Наявність такої ознаки дозволяє виокремити екологічне правопорушення серед інших, схожих видів правопорушень [17, с. 230].

Незважаючи на те, що широке розуміння притаманне в основному країнам системи загального права, у вітчизняній науці екологічного права такий підхід також мав своїх прихильників. За часів СРСР під екологічним правопорушенням розуміли винне, протиправне діяння (дія або бездіяльність), яке посягає на встановлений в СРСР екологічний правопорядок, спричиняє шкоду навколишньому середовищу або загрозу такого спричинення [18, с. 154].

Відмінність широкого розуміння полягає також в нормативному закріпленні складу екологічного правопорушення. Якщо за вузького розуміння обов'язковим є визначення юридичного складу правопорушення, то екологічне правопорушення в широкому розумінні може існувати без казуального визначення діянь, які порушують екологічні вимоги, без з'ясування об'єкту та предмету. Кваліфікація екологічних правопорушень може здійснюватися лише на основі того, що такі діяння спричиняють екологічну шкоду навколишньому середовищу чи порушують екологічні права та інтереси громадян. Процес кваліфікації розглядають як сукупність стадій юридичної відповідальності, тобто співвідношення об'єму прав, свобод та обов'язків осіб, які вчинили правопорушення, з етапами пізнання даного правопорушення уповноваженими на те державними органами та посадовими особами [19, с. 53-54]. Для ефективного використання широкої моделі необхідна наявність досить розвинутої системи державних

інституції з високим рівнем праворозуміння та правореалізації. Тому широка модель притаманна високо розвинутим в правовому сенсі країнам.

За вузького розуміння для кваліфікації певного діяння як екологічного правопорушення необхідне ідеальне поєднання норми права, яка визначає небажаний тип поведінки, та факту порушення такої норми. Юридична відповідальність в широкому розумінні може наставати незалежно від того, чи визначене конкретне діяння в диспозиції статті закону. Така особливість дозволяє досить ефективно використовувати концепцію широкого розуміння у приватноправових відносинах.

Висновки. Діяння повинно визнаватися екологічним правопорушенням у випадку, коли воно спричиняє шкоду правам та інтересам, незалежно від того, чи визначено воно як екологічне правопорушення в диспозиції конкретної статті. Протиправність діяння полягає не в порушенні конкретної диспозиції, а в обмеженні інших осіб щодо

реалізації ними своїх прав. Правовий захист повинен забезпечуватися як екологічним правам, так і екологічним інтересам.

Значна кількість правопорушень, які віднесені до числа екологічних, насправді спричиняють шкоду не екологічним правам та інтересам, а економічним. Плутанина між об'єктом та предметом посягання призводить до недосконалості правового захисту екологічних прав та інтересів. Одним із основних критеріїв розмежування екологічних та інших видів юридичних правопорушень є зміст відносин, які становлять загальний об'єкт екологічного правопорушення.

На основі квінтесенції широкого та вузького розуміння екологічне правопорушення можна визначити як протиправну діяльність, в результаті якої спричиняється шкода або виникає ризик спричинення шкоди об'єктам навколишнього середовища, охоронюваним правам чи інтересам громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ренненкампф Н.К. Юридическая энциклопедия / Ренненкампф Н.К. – К. : Товарищество печатного дела и торговли «И.Н. Кушнеров и Ко», 1889. – 294 с.
2. Мухина И.Д. Гражданско-правовые деликты в сфере природопользования. Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Мухина Ирина Дмитриевна. – М., 2005. – 194 с.
3. Кузнецова Н.В. Экологическое право : учебное пособие / Кузнецова Н.В. – М. : Юриспруденция, 2000. – 168 с.
4. Жевлаков Э.Н. Уголовно-правовая охрана окружающей природной среды в Российской Федерации // Жевлаков Э.Н. – М. : ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997. – 231 с.
5. Постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации «О практике применения судами законодательства об ответственности за экологические правонарушения» от 5 ноября 1998 г. // Бюллетень Верховного Суда РФ. – 1999. – № 1.
6. Комментарий к Уголовному Кодексу Российской Федерации (постатейный) // [Долженкова Г.Д., Иванова Я.Е., Жевлаков Э.Н. и др.], под ред. Бриллиантова А.В. – М. : Проспект, 2010. – 1027 с.
7. Жевлаков Э.Н. Преступления против человечества / Жевлаков Э.Н. // Зеленый мир. – 1996. – № 1, С. 7–8.
8. Орлов Н.А. Правовые основы экологического аудита в Украине // Орлов Н.А. – Симферополь : Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2005. – 160 с.
9. Девяткин А.А. Явление социальной установки в психологии XX века : монография / Девяткин А.А. – Калининград : Калинингр. ун-т., 1999. – 309 с.
10. Российское уголовное право : В 2-х т. Т. 2. Особенная часть / [Жевлаков Э.Н., Иванов Н.Г., Комиссаров В.С. и др.], под ред. проф. А.И. Рарога. – М. : Профобразование, 2001. – 872 с.
11. Зарян Д.Г. Объективная сторона правонарушения. Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Зарян Давид Гарегинович. – Тольятти, 2006. – 191 с.
12. Усманова Л.Ф. Правовое регулирование природопользования и охраны окружающей среды в аграрном секторе экономики. Дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06 / Усманова Людмила Фуадовна. – Уфа, 2000. – 369 с.
13. Петров В.В. Экологическое право России // Петров В.В. – М. : БЕК, 1996. – 557 с.
14. Яковлев В.Н. Экологическое право // Яковлев В.Н., П.С. Никитюк. – Кишинев, 1988. – 343 с.
15. Машков А. Проблемы теории держави і права. Основи : курс лекцій // Машков А.Д. – К. : Четверта хвиля, 2008. – 464 с.
16. Дубовик О.Л. Экологические преступления. Комментарий к главе 26 Уголовного кодекса Российской Федерации // Дубовик О.Л. – М. : Спарк, 1998. – 352 с.
17. Соболев И.А. Правовое воздействие на общественные отношения в сфере экологии и урбанизация. (Теоретико-правовое исследование). Дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Соболев Иван Абрамович. – СПб., 1999. – 378 с.
18. Шемшученко Ю.С. Правовые проблемы экологии // Шемшученко Ю.С. – К. : Наукова думка, 1989. – 232 с.
19. Шиндяпина М.Д. Стадии юридической ответственности. Дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Шиндяпина Марина Дмитриевна – Москва, 1996. – 211 с.